

<http://geoinf.kiev.ua/publikatsiyi/shchorichnyky/mineralni-resursy-ukrayiny/>.

19. Джуган В. О. Екологічний контроль як функція управління використанням та охороною вод в Україні [Текст] / В. О. Джуган // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 43. – С. 420-426.

20. Положення про Державну екологічну інспекцію України: Указ Президента України від 13.04.2011 року № 454/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/454/2011>.

21. Лизгаро В. Е. Организационно-правовое обеспечение охраны окружающей среды и экологической безопасности [Текст] / В. Е. Лизгаро // Экологическое право: учеб. / С.А. Балашенко, В.Е. Лизгаро, [и др.]; под ред. Т.И. Макаровой, В.Е. Лизгаро. – Минск : Изд. центр БГУ, 2013. – С. 149-188.

22. Малишева Н.Р., Єрофєєв М.І. Проблеми організації та функціонування системи екологічного моніторингу в Україні [Текст] / Н.Р. Малишева, М.І. Єрофєєв // Правова держава. Щорічник наукових праць.

Випуск п'ятий. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: 1994. – С.180-193.

23. Петлюк Ю. С. Правові засади здійснення екологічного моніторингу [Текст] / Ю. С. Петлюк // Бюлетень Міністерства юстиції України: Офіційне видання. – 2013. – № 12. – С. 126-131.

24. Чумаченко І. Є. Поняття та особливості державного контролю за використанням та охороною водних об'єктів в Україні [Текст] / І.Є. Чумаченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип.6-1. – Т.2. – С.118-122.

25. Шарапова С. В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С. В. Шарапова. – Х., 2002. – С. 19.

26. Порядок здійснення державного моніторингу вод: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.07.1996 р. № 815 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/815-96-%D0%BF>.

УДК 347. 45/47

ОБЪЕКТ ЦИВИЛЬНОГО ПРАВОВИДНОШЕНИЯ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Резніченко Л. В.,

Харківський національний університет
внутрішніх справ МВС України

Анотація У статті досліджується проблема об'єкту в правовому регулюванні цивільних правовідносин в галузі вищої освіти. Розглядаються доктрини щодо сутності правових об'єктів цивільних правовідносин. Дається авторська дефініція об'єкту цивільного правовідношення в галузі вищої освіти.

Ключові слова: об'єкт, цивільне правовідношення, вища освіта, право на захист, правомочність.

Анотация В статье исследуется проблема объекта в правовом регулировании гражданских правоотношений в области высшего образования. Рассматриваются доктрины касающиеся сущности объектов гражданских правоотношений. Дается авторская дефиниция объекта гражданского правоотношения в области высшего образования.

Ключевые слова: объект, гражданские правоотношения, высшее образование, право на защиту, правомочность.

Annotation In this article we investigated the problem of the object in legal regulation of civil relations in the field of higher education. We considered the doctrines concerning the nature of the objects of civil law relations. We gave the author's definition of the object of civil relations in the field of higher education.

Key words: object, civil relations, higher education, right to protection, competence.

Особливості взаємодії суб'єктів правовідношення щодо отримання вищої освіти, їх зв'язків між собою, значною мірою опосередковані специфікою об'єкту правовідношення та його правового стану, бо саме об'єкт з'єднує суб'єкта права і суб'єкта зобов'язання в правовідносинах [1, с. 36–66]. А відтак проблема об'єкту в правовому регулюванні відповідних правовідносин має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Світова цивілістична наука має давню історію дослідження об'єкту правовідношення, а сам термін використовується, за твердженням Р. С. Бевзенко, вже понад два століття, рівно стільки, скільки існує сама теорія правовідношення [2, с. 5]. У юридичній літературі останніх часів навіть висловлена думка, що об'єкт правовідношення є улюбленим предметом спору цивілістів, втім йому приділяється більше уваги аніж він того вартий [3, с. 121]. З цим важко погодитись, бо як зазначав С. С. Алексєєв, об'єкт

правовідношення це той предмет навколишнього світу, матеріальне або духовне благо з приводу якого (по відношенню до якого) склалося правовідношення [4, с. 72].

Від початку існувало дві доктрини щодо сутності правових об'єктів цивільних правовідносин. Перша отримала назву – теорія множинності правових об'єктів (або плюралістична), прибічниками якої, ще на початку XIX ст. визнавали об'єктами цивільних правовідносин різноманітні явища зовнішнього світу, включно з людиною [5, с. 62]. Тобто людина «урівнювалась» з речами та благами. Окремі науковці критикуючи цю парадигму, називали її феодално-кріпацькою тенденцією буржуазної юридичної науки [6, с. 154].

Друга доктрина сутності правових об'єктів цивільних правовідносин визнавала лише єдиний правовий об'єкт – речі, на які поширюється суб'єктивні права (або моністична). Німецький цивіліст О. Г. Вендт наполягав – поняття об'єкту прав співпадає з реччю як такою [7, с. 15]. Інші прибічники

єдиного правового об'єкту цивільних правовідносин розглядали в якості об'єкту лише дії людей цивільного правовідношення [8, с. 49].

Були й такі хто відстоював ідею безоб'єктних правовідносин, а об'єкти розглядалися як передумова правовідношення [9, с. 71].

Наводячи ці різні наукові парадигми ми хотіли насамперед привернути увагу до динаміки зміни змісту правовідношення в залежності від рівня суспільного чи то державного розвитку, стану науково-технічного прогресу, нагальних соціальних потреб та інших суспільно значущих проблем. Достатньо порівняти положення ЦК УРСР та нині діючого ЦК України, який вперше закріпив норми, що визначають загальні положення щодо договорів про надання послуг (гл. 63 ЦК України).

Традиційно, в цивілістиці склався підхід щодо визначення послуг шляхом відокремлення їх від інших об'єктів цивільних прав – речей, робіт. Речі, як предмети матеріального світу виступають в цивільному праві передусім у якості об'єктів абсолютних правовідносин, де конкретно визначена лише одна сторона – той кому належать ті чи інші речові права, а на іншій стороні – невизначена кількість осіб, що зобов'язані утримуватись від порушення чужих речових прав. Щодо послуг, то вони виступають в якості об'єкта відносних зобов'язальних правовідносин, оскільки послуги не є статичними об'єктами матеріального світу.

Зобов'язальне правовідношення в цивільному праві розглядається як правовідношення в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від такої дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (п. 1 ст. 509 ЦК України). Як видно предметом зобов'язання є дія, здійснення (або утримання від) якої кредитор має право вимагати від боржника. Вочевидь, що послуга, як предмет зобов'язання може виступати тільки в активній формі як дія. Втім, якщо послуга будь-коли є дією, то не кожна дія є послугою.

Чинне цивільне законодавство України сприйняло доктрину відповідно до якої в якості об'єкту цивільного відношення повинна розглядатися не поведінка його суб'єктів, а те на що спрямована ця поведінка. Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [10]. Окремі автори виправдовують такий підхід тим, що задля реального регулювання цивільних відносин має значення лише кінцевий результат, а власне дії учасників розглядаються в кожному конкретному виді зобов'язання, тому не виокремлюється як безпосередній об'єкт цивільного правовідношення [11, с. 294–295].

Визначення суті послуги через діяльність, має своїх прибічників і сьогодні. Наприклад Д. І. Степанов, спираючись на аналіз поведінки людей з позиції права, проведений В. Н. Кудрявцевим [12], розглядає послугу як операцію, тобто комплекс

дій, орієнтований на рішення певної задачі [13, с. 165]. Проте самі прихильники концепції «послуга – дія» не є повною мірою задоволеними результатом власних теоретичних будов і, наприклад, як С. О. Смельянчик зауважують, що недостатньо визнати послугу – дією, безсумнівно вона є специфічною дією [14, с. 105–108].

Втім, існує погляд на послугу за яким і діяльність, і результат розглядаються в невід'ємній єдності, оскільки діяльність передуює результату, який не має матеріального втілення і разом з діяльністю складає ціле. Саме на цю особливість послуги вказує Ю. В. Романець, яка відрізняє її від підряду. Робота, що виконується за договором оплатного надання послуг, зорієнтована на досягнення результату, який є невід'ємним від процесу роботи [15, с. 369].

Зауважимо, що в контексті освітніх послуг акцент робиться саме на діяльності, щодо результату, то він може виступати лише як факультативна ознака. В. Лупць підкреслює – результат діяльності щодо надання послуг полягає в самому наданні послуг, тобто в діяльності [16, с. 572].

Власне О. С. Йоффе запропонував визначити послугу як діяльність, яка немає упредметненого результату, підкреслюючи, що в договорі послуг йдеться насамперед про діяльність таких видів, які не одержують або не обов'язково повинні одержувати втілення в матеріалізованому, а тим більше в упредметненому результаті [17, с. 419].

Сприяти послугу в широкому та вузькому значеннях пропонує В. В. Кваніна. Будь яка діяльність, що немає уречевленого результату і є послугою в широкому сенсі. Щодо вузького, то це діяльність, яка спрямована не на річ, а на послугоотримувача [18, с. 31]. І тут можна відзначити, що для освітніх послуг це є цілком прийнятним, але такий критерій не можна вважати універсальним та таким, що стосується всіх різновидів послуг.

Отже послуга це діяльність, спрямована на задоволення потреби шляхом надання (виробництва) адекватно відповідних цій потребі благ матеріального та нематеріального характеру [19, с. 13–18]. У контексті освітніх відносин врегульованих правом така конструкція достатньо реально, хоча й не повною мірою, відбиває сутність послуги як об'єкта зазначених правовідносин, бо спирається на філософське визначення «блага» як явища, що слугує задоволенню потреб, цілей особи, тощо. Предмет стає корисним коли перебуває в причинному зв'язку із задоволенням потреб суб'єкта і набуває властивостей блага після усвідомлення останнім цього причинного зв'язку та з появою можливості використати предмет задля задоволення суб'єктивних потреб.

Як за звичай, послуга і надається, і споживається одночасно. Її не можливо зберігати. Звідси випливає теза, що послуга, на відміну від товару, невідчутна до моменту її споживання. Наприклад у галузі освіти споживач наперед не може знати яку послугу він отримає насамкінець. Припустимо, що професор може не викласти той чи інший матеріал, замінити його на інший, або висвітлити тему з позицій «екзотичної» наукової школи. Більш того, навіть сам викладач від початку не знає якого змісту послугу він надасть, бо це залежить від значної кількості

факторів, що зумовлює необхідність наявності довіри замовника щодо виконавця. Нагадаємо, Ф. Котлер наводить такий приклад – представник приймальної комісії коледжу може розповісти потенційним студентам не тільки про життя студмістечка, але й про те, як чудово влаштовуються на ринку праці випускники цього закладу [20, с. 600].

Своє бачення проблеми висловили й харківські цивілісти, зауваживши, що послугам притаманна своєрідна природа і спільні характерні ознаки. На їх переконання для замовника за договором послуга, незважаючи на її нематеріальну сутність, виступає як певне благо, заради якого він і вступає у договірні відносини. Саме для отримання нематеріального корисного ефекту дій (діяльності) виконавця до нього і звертається замовник. Таким чином, послуга – це певне нематеріальне благо, яке надається однією особою (виконавцем) і споживається іншою особою (замовником) у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності [21, с. 397].

Дослідження послуги в контексті її розуміння як об'єкту цивільних правовідносин свідчить про відсутність єдиного підходу щодо її сприйняття та сутності на загальнотеоретичному рівні. До такого ж висновку прийшла і В. В. Резнікова, яка спеціально аналізувала існуючі концепції щодо сутності цієї категорії [22]. Різні змістовне навантаження, плюралістичність поглядів щодо економічної сутності цього феномену, неконкретність та абстрактність економічного змісту не дозволяють науковцям сформулювати, ані загального визначення категорії послуга, ані напрацювати компромісну концепцію, що дозволило б уніфіковано підійти до цієї економіко-правової категорії.

До послуг, в їх загальному визначенні, відносять різні види дій зорієнтованих на численні об'єкти, які охоплюються поняттям економічне благо. Ця багатовимірність послуги як об'єкту стоїть на заваді формулювання доктринальної дефініції, втім, коли річ заходить щодо визначення окремого різновиду, то проблема узагальнення та поєднання непокерованого, відступає і залишається на загальнотеоретичному рівні.

У чому ж ще міститься специфіка освітньої послуги як об'єкта цивільних прав. Сказати, що це лише дія, буде не вірно. За визначенням під дією розуміють певний рівень поведінки – серію рухів тіла, спрямованих на об'єкт [12, с. 12]. Чи можна сприймати освітню послугу як таку дію? Звісно ні, оскільки вона уособлює в собі більш складне явище. Вищим рівнем відносно до дії є операція. Той же В. М. Кудрявцев визначав її як комплекс дій зорієнтованих на рішення певної задачі [12, с. 13]. Таким чином можна говорити про сукупність дій, які послідовно змінюють або доповнюють одна одну та в своїй системності становлять діяльність виконавця. Саме така властивість притаманна тривалим в часі послугам, якою і виступає освітня діяльність.

Якщо продовжити характеристику в контексті такої ознаки як діяльність, то в попередній редакції Закону України «Про вищу освіту», вона була визначена більш ніж лаконічно і навіть з певною долею іронії, а саме: освітня діяльність – діяльність, пов'язана з наданням послуг для здобуття вищої освіти, з видачею відповідного документа [23]. Чинна

редакція закону спробувала виправити ситуацію і зараз це діяльність вищих навчальних закладів, що провадиться з метою забезпечення здобуття вищої, післядипломної освіти і задоволення інших освітніх потреб здобувачів вищої освіти та інших осіб [24]. Отже законодавець спрямовує діяльність вищих на задоволення освітніх потреб суб'єкта шляхом надання адекватно відповідних цій потребі благ, які кінцем кінцем набувають властивостей блага після усвідомлення споживачем цього причинного зв'язку та з появою можливості використати предмет задля задоволення суб'єктивних потреб.

Освітнім послугам притаманна висока ступінь індивідуальності й навіть ексклюзивності. Їх змістовне навантаження напряму залежить як від того хто надає, так і від того хто такі послуги отримує. Надання освітніх послуг не можливе окремо, без фактичної присутності споживача. Більш того вимагається не тільки його особиста присутність але й активна участь [25, с. 23].

Зазначимо й таку особливість, що надаючи освітні послуги кожному окремому замовнику виконавець надає благо не лише їм. Це неоціненне благо разом із замовником отримує все суспільство та власне держава [26].

Освітня послуга не має речового результату, він проявляє себе в знаннях, вміннях та навичках, набутих споживачем під час отримання послуги. Щодо матеріального виразу освітньої послуги, то отримання диплому (формулювання, що мало місце в попередній редакції закону «Про вищу освіту»), або іншого документу про освіту, не може вважатися таким, він лише свідчить про отримання того чи іншого рівня освіти. Тут слід бути обережним і не змішувати такі поняття як предмет договору і об'єкт зобов'язання, що є доволі типовим. Так, інколи, під предметом договору розуміють як дію, яку боржник повинен здійснити відповідно до договору, так і об'єкт, на який спрямована ця дія [27, с. 64]. Точніше було б, і ця точка зору має підтвердження в теорії права, розглядати об'єкт зобов'язання як дію щодо реалізації прав і обов'язків сторін, спрямовану на досягнення поставленої перед ними цілі, у свою чергу предмет сприймати як те, на що спрямовано виконання зобов'язання.

Варта уваги й наступна риса освітньої послуги – відсутність гарантії з боку зобов'язаної сторони щодо досягнення очікуваного результату, бо останній знаходиться поза межами договору і його предметом виступає власне діяльність, а не результат цієї діяльності. До того ж результат освітньої послуги безпосередньо пов'язаний з особистими якостями споживача.

Спроби сформулювати дефініцію об'єкту правовідносин в галузі освітніх послуг робилися як російськими науковцями так і вітчизняними фахівцями. О. В. Кудряшов зупинився на наступних суттєвих ознаках – професійна діяльність за допомогою якої створюється і передається споживачу бажаний і узгоджений продукт інтелектуального труда – нематеріальне благо у вигляді сукупності знань, вмінь, навичок в цілях придбання професії та (або) підвищення освітнього, культурного рівня [28, с. 52].

Більш лаконічним був А. І. Рожков, який запропонував під освітньою послугою як об'єктом цивільних прав розуміти здійснювану на взаємних началах правомірну діяльність щодо задоволення освітніх потреб людини, для здійснення якої вимагається його активна участь в якості особи, що навчається [29, с. 18].

Підбиваючи підсумки аналізу освітньої послуги, як об'єкту цивільних правовідносин, можна виокремити суттєві ознаки, що відповідають критеріям необхідності та достатності, для формулювання дефініції об'єкту. А саме. Практично всі дослідники погоджуються, що освітні послуги мають нематеріальний характер, до того ж їх результат не набуває уречевлюваної форми. Є всі підстави розглядати їх як окреме явище – нематеріальне благо, під яким розуміється певна сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей. Зазначене благо спрямоване на задоволення освітньої потреби людини, а відтак споживається замовником ексклюзивно та впродовж тривалого часу, втім є й опосередковані споживачі, якими виступають суспільство в цілому та держава. Також благо безпосередньо пов'язане й з виконавцем, що здійснює освітню діяльність, яка відповідно до чинного законодавства є такою, що підлягає ліцензуванню. Проте зазначений зв'язок не означає, що благо і є власне діяльністю, яку здійснює виконавець.

Таким чином освітня послуга, як об'єкт цивільних правовідносин це нематеріальне благо, у вигляді сукупності знань, вмінь, навичок та інших компетентностей, спрямоване на задоволення освітньої потреби людини та третіх осіб, яке надається виконавцем і споживається безпосередньо замовником в процесі здійснення виконавцем ліцензованої освітньої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудин А. П. Объекты правоотношения (вопросы теории) / А. П. Дудин. – Саратов: Изд. Саратовского универ., 1980. – 81 с.
2. Бевзенко Р. С. Объекты гражданских правоотношений Учебное пособие для студентов юридических специальностей / Р. С. Бевзенко. – Самара: Изд-во Самарского гос. эконом. ун-та, 2007. – 68 с.
3. Гражданское право. В 3-х томах. Том I / Под ред. Сергеева А. П., Толстого Ю. К. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2005. – 765 с.
4. Алексеев С. С. Право: азбука–теория–философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
5. Bekker E. I. System des heutigen Pandektenrechts / E. I. Bekker. – Weimar: Hermann Böhlau, 1886. – 378 s.
6. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Коркунов Н. М. – 4-е изд. – СПб.: Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1897. – 364 с.
7. Див.: Wendt O. H. Lehrbuch der Pandekten / O. Heinrich Wendt. – Jena, 1888. – 288 s.
8. Roguin E. La regle de droit: Analyse generale, specialites, souverainete des Etats, assiette de l'impôt, theorie des statuts: Systeme des rapports de droit prive precede d'une introduction sur la classification des disciplines / E. Roguin. – Lausanne, 1889. – 431 p.
9. Гражданское право : Допущено Всесоюзным комитетом по делам высшей школы при СНК СССР в качестве учебника для юридических институтов. М. М. Агарков, С. Н. Братусь, Д. М. Генкин и др.; Под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина; Всесоюзный ин-т юридических наук НКЮ СССР ; Институт права АН СССР. Том 1. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – 419 с.
10. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
11. Гражданское право: В 2 т. Т. I. Учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. БЕК, 1998. – 816 с.
12. Див.: Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1978. – 191 с.
13. Степанов Д. И. Услуги как объект гражданских правоотношений / Д. И. Степанов. – М.: Статут, 2005. – 349 с.
14. Смелянчик С. Послуга в цивільному праві / С. О. Смелянчик // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С.105–108.
15. Романец Ю. В. Система договоров в гражданском праве России / Ю. В. Романец; Вступ. ст. В. Ф. Яковлев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2013. – 496 с.
16. Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та інші ; За ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
17. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
18. Кванина В. В. Договор на оказание возмездных услуг: учеб. пособие / В. В. Кванина. – Челябинск: ЮУрГУ, 2000. – 216 с.
19. Иванов Н. Н. Сфера услуг как объект исследования и управления / Н. Н. Иванов; М-во образования Рос. Федерации ; С.-Петерб. гос. ун-т экономики и финансов. Высш. экон. шк. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та эконом. и финн., 2000. – 22 с.
20. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс и др.; [пер. с англ.]. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2006. – 942 с.
21. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
22. Резнікова В. В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В. В. Резнікова // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 1. – С. 58 – 67.
23. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 року № 2984-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002. – № 20. – Ст. 134. – Ст. 1.
24. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 року № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2014. – № 37–38. – Ст. 2004. – Ст. 1. – П. 1. ПП. 16.
25. На таку властивість як синхронність надання і отримання послуги звертав увагу ще М. О. Барінов. Див.: Барінов Н. А. Права граждан по договору бытового заказа и их защита / Барінов Н. А. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1973. – 162 с.
26. Мельничук О. Ф. Поняття та види суб'єктів освітніх правовідносин / О. Ф. Мельничук // Держава і право. – 2011. – № 51. – С. 3–7.
27. Гавзе Ф. И. Обязательственное право (общие положения) / Ф. И. Гавзе. – Минск: Изд. БГУ им. В. И. Ленина, 1968. – 126 с.
28. Кудряшов А. В. Гражданско-правовые отношения в сфере образовательных услуг: диссертация ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кудряшов Александр Викторович; ГОУВПО «Рос. гос. ин-ут интеллект. собств.». – М., 2008. – 161 с.
29. Рожков А. И. Образовательные услуги как объект гражданских прав: проблемы правового определения / А. И. Рожков // Право и образование. – 2007. – № 7. – С. 11–18.